

נשבה בקסמיו של האיש מנצרת

א. א. קבק: במשעול הצר

צבי סדן וקציעה עלון

א. א. קבק

הנך רואה אחינו כמה רבוא יהודים
באו להאמין וכולם מקנאים לתורה
(מעשי השליחים כ"א 20)

בחיייו של סופר, הנובעת מההזדהות המוחלטת בין המספר לגיבור סיפורו.⁵ הלקין, כראשון למבקרים, עמד על מה שאחרים יחזרו כהד אחריו: הביקורת על קבק צריכה לעמוד על המתח שבין יצירה ספרותית משובחת מחד לבין פְּשרה של אותה הזדהות מופלאה, אותה התגלות, אותו מעשה נס שנוצר עקב החיבור בין קבק הסופר הציוני לבין ספרי הבשורה, מאידך. הלקין פותר את המתח הזה על ידי נטרול הבעיה הדתית המגולמת בו, כלומר, קבק מצליח להגיש לקורא העברי את ישוע האמיתי, "האנושי-אנושי כל כך, כפי שהיה באמת."⁶ ה"נס" שקרה לקבק הוא שהצליח לערטל את ישוע מכל ממד פלאי. לכן, "דוקא בידי יהודי עלה יפה כל כך הנסיון להשיב את ישו למקורו האמיתי, לגלות מחדש את הסוד האלוהי שבו."⁷ מסיבה זו סבור הלקין שההסבר "הפסיכולוגי-אבולוציוני" שנותן קבק לישוע אינו אלא "תשלום מס מדעת לדרך כתיבה מודרנית". את **במשעול הצר**, אומר הלקין, "רק אדם מאמין באמת יכול לכתוב".⁸

אלא שמשקנה זו בעייתית ולכן, השתדלו מבקרים דוגמת משה כרמון⁹ ושמעון גינצבורג להסיר מעל קבק כל חשד של נטייה לנצרות. "שלוש דרכים לפניו" של קבק, כותב גינצבורג, "שבכל אחת מהן עלול הוא להתנגף ולהיכשל ועליו לנהוג בכל אחת מהן זהירות יתירה אם אינו רוצה להיות נדון בריסוק אברים: (א) דרך המסורת הנוצרית המקדשת ומאליה את ישו ללא כל יחס בקרתי; (ב) נקודת ההשקפה היהודית, המנהלת ביחס אליו את חשבונה ההיסטורי, חשבון צדק בהחלט מן הבחינה שלה, והדנה אותו כחזיון היסטורי-עולמי לחובה ולא לזכות, ללא כל ויתורים ופשרות; (ג) דרך החקירה המודרנית, ההיסטורית-הספרותית, המבקשת את הגרעין ההיסטורי האמיתי הגלום בכל ההפרזות הרבות לכאן ולכאן".¹⁰ כרמון וגינצבורג הניחו שקבק בחר בדרך

N הרון אברהם קבק (1883-1941) כמעט ונשכח היום, ואולם בשעתו היו חלק מספריו ל'רבי מכר', במונחי התקופה, כשהידוע מביניהם היה **במשעול הצר**. ספר זה שסביבו הדיון כאן, היה הרומן ההיסטורי הראשון שגיבורו ישוע מנצרת, שנכתב בעברית, בארץ ישראל, בידי יהודי ציוני. **במשעול הצר** השפיע עמוקות על דורות של תלמידים, קוראים, ומי שהפכו בעצמם לסופרים וליוצרים רבות השנים. במקרים לא מעטים, היה **במשעול הצר** בחינת 'דרך המלך' להתוודעות לדמותו של ישוע ולברית החדשה, נושא שהיה לא מעט בחינת טאבו בקרב הקהילה היהודית הארץ ישראלית.¹

במשעול הצר נכתב במהלך השנים תרצ"ו-תרצ"ז בעקבות חוויה רוחנית עמוקה שעברה על קבק, לאחר שלקה בשבץ מוחי והיה על ערש דווי; חוויה שבעקבותיה שב אל המסורת והחל לשמור מצוות. עם פרסומו עורר **במשעול הצר** סימני שאלה, ורבים תהו, כיצד אדם שאך זה החל שומר מצוות כותב באותו זמן רומן על חיי ישוע, והאם דברים אלו קשורים בחוויה הדתית שעבר. מאמר זה בא לבחון מחדש את החוויה הדתית של קבק והשפעתה על **במשעול הצר**, ובכך להציע שכדי להבין את קבק ואת **במשעול הצר** אל נכון, יש צורך ליצור לשכמותו מקום בתוך השיח הפנים-יהודי, גם אם מקובלת ההנחה שקיימת סתירה בין סוג כלשהו של אמונה בברית החדשה לבין לאומיות יהודית.²

במשעול הצר - מאורע ספרותי

"המשעול הצר" הוא מאורע בספרותנו הסיפורית,³ כתב נתן עק ב'תחומים' הוורשאי בשנת 1938.⁴ עק לא היה היחיד. בעיני רבים מציין **במשעול הצר** נקודת מפנה ביצירתו של קבק. עד ספרו זה היה לקבק מעמד שולי כסופר, לפחות בעיני הביקורת, שהושפעה רבות מלגלוגו של ברנר על 'דניאל שפרנוב'.⁵ אחרי הופעת **במשעול הצר** השתפר אמנם מעמדו הספרותי של קבק, אך הוא מעולם לא זכה להימנות עם סופרי השורה הראשונה. עם צאת הספר לאור בקיץ 1937, כתב שמעון הלקין **במשעול הצר** הוא מעין נס, התרחשות חד-פעמית

שעה שלא הייתי גלמוד בין חברים וידידים, כראש ברוש זה; ועכשיו שוכב על ערש דוי ושוב לבדי; לבדי אצא מכאן כמו שלבדי באתי. ואימה גדולה נפלה עלי. אימה מפני האפילה הנוראה הרובצת על גורל האנוש עלי אדמות. ופתאום משהו או משהו לחש לי באוזן: והוא? האסיר שבקרבי, שתמיד הייתי משתיק ומחניק את קולי, הוא שהשתמש בשעת רפיוני, יצא מכלאו ולחש לי: [...] מעולם לא יצאת מחיקו של אביך, ואתה לא ידעת זאת. עד עכשיו תועה היית. בין צללי רפאים תעית, אורחות עקלקלות הלכת וחשבת שדרךך ישרה, בטוחה, ארוכה, גם בלא אלוהים. [...] ופתאום, בשביל הצר על שפת התהום, פגשת אלוהים... פתאום נודע לי שלא הייתי בודד אף שעה אחת, אף הרף עין אחד מימי חיי. ובלבי נפתח מבוע אור ואושר. ואז, בפעם הראשונה במשך כל ימי מחלתי, פרצתי בכי. בכיתי מרוב שמחה ואושר. ואז גם נדרתי נדר: אם יקימני אלוהי מחולי, אכתוב ספר אשר בו אספר לאדם אומלל כמוני שאין הוא יתום עזוב בעולמו של הקדוש ברוך הוא, ושהוא אינו אבק פורח. מי שנושא בקרבו את האיקונין של השכינה, אינו אבק פורח ("למה כתבתי", עמ' 3).

החוויה הזאת היתה כה עזה עד שקבק מיהר לקיים את נדרו והחל לכתוב את **כמשעול הצר** בעודו שוכב על מיטת חוליו.¹⁸ התיאור הזה מעלה ארבעה מוטיבים -

אימה גדולה, קול דממה דקה, תמורה ותחושת אושר עילאי - שאופייניים דווקא לחוויה דתית 'נוצרית' כפי שזו עולה מתוך **החוויה הדתית לסוגיה** שנכתב בשנת 1902.¹⁹ ובנוסף לארבעת המוטיבים האלה יש להוסיף גם את זה: קבק (כמו ראטיסבון אצל ג'יימס) משווה את מצבו לאסיר היוצא לחופשי, ליציאה מחושך לאור, מהקבר אל החיים. מוטיב זה, למותר לציין, מרכזי ביותר בבשורות (למשל, לוקס ד' 17-21). ניתן לומר אפוא, שהדרך שבה קבק עצמו בוחר להציג את חווייתו הדתית תואמת היטב את הקריטריונים שקבע ג'יימס לקונוורסיה.²⁰ מהאמור נראה שגם אם אין אפשרות לקבוע בוודאות שקבק חווה את 'דרך המשק' שלו, ניתן לומר שעבר תהליך של קונוורסיה, שבצבקותיו החליט להציב את ישוע מנצרת - מעשה שלא נעשה עד אז (ומאז) בספרות העברית - במרכזו של רומן היסטורי.

במקרים לא מעטים, היה כמשעול הצר בחינת 'דרך המלך' להתוודעות לדמותו של ישוע ולברית החדשה, נושא שהיה לא מעט בחינת טאבו בקרב הקהילה היהודית הארץ ישראלית

קבק 'אחר'
אף שלכאורה אפשר היה לצפות שהתמורה שחלה בקבק ביחסו לישוע תהיה ברורה לכל, לא זה מה שקרה. בפועל, "דבר חזרתו בתשובה בערוב ימיו עדיין העסיק את החברה בירושלים. בחוגי הסופרים היו דשים בסוגיה זו ולא נפתרה החידה בשלמותה גם כאשר הופיע בדפוס **כמשעול הצר**".²¹ וקבק עצמו לא נתן מעולם תשובה חד משמעית. כשהיו שואלים אותו, "ישו? מה פתאום ישו?" [...] היה פורץ בצחוק כדרכו, מושך בכתפיו וממשיך בכתביתו.²² למבוכה על פשר החוויה הדתית הזו תרמה גם העובדה שבד בבד עם כתיבת רומן על ישוע החל קבק שומר מצוות. דבר זה לא נעלם מעיניהם של המבקרים וכתב על כך חיים טשרנוביץ (רב צעיר), גיסו של קבק: "מה שאפשר לי לומר הוא, שראה איזה מחזה שדי שהאמין בוה כל ימי חייו ונהפך לאיש אחר".²³

ובמכתב לקבק עצמו אומר טשרנוביץ דברים מפורשים יותר: "ישו שלך", הוא מטיח בו, אין בו כדי להיטיב, כי "משרש נחש יצא ארס ואין טוב מוליד רע".²⁴ קבק דוחה את האשמותיו של גיסו רק בעניין זה: "אתה מעוות את הדין ומעקם הישרה באומרך ש'משרש נשמתו (של ישו) יצאו הניצוצות של הטורקוומאדים ונושאי הצלב וכל חיתו

האחרונה. אולם ככל שחולף הזמן ממועד פרסומו של **כמשעול הצר**, לצד הכרה בערכו של הספר כיצירה ספרותית משובחת מתגבר החשש מ'האלמנטים הנוצריים' שבו - מדמותו שובת הלב של ישוע המשתקפת ממנו. כך למשל סבר פישל לחובר, שאין כל הבדל בין ישוע של קבק לבין זה של ראנן ושטראוס.¹¹ לחובר סבור שקבק לא הצליח להשתחרר מהממד הנסי - העל טבעי - ולכן הוא חותר תחת ניסיונו להציג את ישוע כדמות אנושית אידיאלית ש"ה[מ]ושכת את המספר העברי בעל כרחו למקום שהוא אינו רוצה ללכת".¹² לחובר מייחס לקבק איזה מאבק פנימי עצום, שגובר בו הצד המקטרג על המסנגר: "בעל כרחו", בניגוד לרצונו, נגרר קבק למקומות שאינו חפץ בהם. וכמו לחובר, גם א' צהל ניגש בחשש הזה בדיוק ל**בחינת כמשעול הצר**: "אודה, שלא בלי היסוס ניגשתי אל הספר הזה המטפל בחייו של 'אותו האיש'. להזקק לנושא רחוק ומסוכן זה, שהוא דרך חלקלקות ומעקשים לנוצרים מאמינים וכופרים כאחד".¹³ אצל צהל מתפוגג מעט החשש הזה אבל לא אצל שלום קרמר שמוצא בספר יותר מדי הטפות דתיות.¹⁴

ולמרות החשש, מתקבל הספר בסבר פנים יפות. **כמשעול הצר** מתקבל כיצירה ספרותית משובחת למרות בחירתו של קבק בנושא כה טעון, בישוע כגיבור הרומן; בחירה שמעידה על קשר יוצא דופן בין תפיסתו הלאומית של קבק לבין תפיסתו הדתית.

למה כתבתי?

הביקורת שרמזה על בעייתיות הקשר שבין קבק לישוע הניעה את קבק לתגובה. במאמר שפורסם בעיתון 'דבר': 'למה כתבתי את **כמשעול הצר**?', מאמר ששלום קרמר ראה בו "דוקומנט אנושי בעל ערך קיים בגנוי הספרות העברית",¹⁵ קבק חילק עם שומעיו "דברים אינטימיים ביותר הנוגעים ליי",¹⁶ דברים שנגעו גם באידיאה הפנימית שלו וגם בנסיבות שהביאו אותו לכתוב רומן על ישוע. האידיאה שמציג קבק היא בעצם התעודה של עם ישראל שאותה הבהיר ברומן שלו **שלמה מולכו**: "אסור לו ליהודי לבקש אך את עצמיותו, אך את האני שלו ביסוד קיומו הפרטי. אין יהודי קיים אלא בזכותה של כנסת-ישראל; וכנסת ישראל גופה אינה מתקיימת אלא בזכותה של התורה; והתורה לא ניתנה אלא בזכותם של הברואים כולם, של העולם כולו, לתקן עולם במלכות שדי...".¹⁷ **כמשעול הצר** נקשרת האידיאה הזאת לחוויה דתית פרטית שעל כל יהודי לעבור אם ברצונו להגשימה. ומכיוון שהחוויה הדתית הופכת למרכזית ביותר בדרך להגשמת הייעוד היהודי, ראוי להבהיר את המונח הזה, שהשימוש בו בלבד יכול ללמד משהו על פשרה של אותה החוויה שהניעה את קבק לכתוב רומן על ישוע. קבק, צריך להבהיר, אינו הראשון שמבקש תמורה או קונוורסיה כדי להגשים אידיאה, אבל הוא הראשון שקושר את התמורה הזאת לחוויה דתית הקשורה בישוע, וקבק מספר:

לפני שנים אחדות הייתי חולה קשה. חדשים שכבתי על ערש דוי. [...] והנה ערב אחד ואני שוכב יחיד בחדרי, ומנגדי, מבעד לחלון הפתוח, רואה אני את אמיר הברוש מתנועע במתינות, כל הזמן ובלא הפסק. נתעוררו בי רחמים גדולים על ברושי: כל ימיו מנענע כך אמירו גלמוד באוירו של עולם. ואחר כך הרהרתי בי בעצמי, זכרתי את ימי חיי, את נעורי הסוערים ואת נדודי חיי המרובים, וחשבתי: הלא בעצם סערת נעורי ובעצם טלטולי הרוחניים והגופניים, לא היתה

היער".²⁵ קבק דוחה אפוא את הנצרות אך לא את הנוצרי: "תיארת את ישו שלי, כפי שאני רואה אותו, ובמידה שלא יהא סותר את הדמות האיבנגליונית".²⁶

תמורה ולא המרה

התמיהה על קבק, הרמיזות, חוסר היכולת או הרצון להבין אל-נכון את משמעות התמורה שחלה בו, נבעו מהיעדרותה של פרדיגמה נאותה בחברה היהודית, שיכולה היתה להכיל בתוכה דמויות כמוהו. ככל

סופרים עברים דוגמת קבק, אש והוז, שהקדישו יצירה ספרותית שלמה לדמותו של ישוע, ראו בברית החדשה טריטוריה יהודית

שהדבר נוגע ליחס של יהודי לישוע, החברה היהודית לא הכירה בכך שתיתכן תמורה ללא המרת דת. יחס חיובי לישוע נתפס על פי רוב כתחילתו של תהליך שסופו טמיעה והתבוללות. אבל קבק מציג פרדיגמה אחרת: דמותו ותורתו של ישוע לא רק שאינן סותרות את הנאמנות לדת ישראל ולציונות אלא מחזקות אותן. ניתן לומר לכן, שטליתו של קבק הסתירה את הגלוי - הליכתו שבי אחרי ישוע, מפני שבעיני הסובבים אותו השילוב בין השניים היה בלתי אפשרי.

תפיסת העולם הייחודית של קבק, המשלבת גישה חיובית כלפי ישוע לצד דחיית המסורת הנוצרית הפאוליגנית התגבשה קמעה קמעה. בשנת 1914 חשב קבק ש"יש סוברים שבין היהדות ובין הנצרות הפרידו העיקרים המיטאפיסיים החדשים, כביכול, שהנצרות רצתה להכניס ליהדות, וזו סירבה לקבלם. אבל בעיקרו של דבר, 'העיקרים המטאפיסיים של הנצרות ישנים היו במחנה ישראל'".²⁷ בכמשעול הצר חוזר קבק על אותה תפיסה: "תלמידי-תלמידיך? ותלמידי-תלמידי-תלמידיך? [...] בשמך ובשם תורתך עתידים לעשות מלחמות, להחריב ערים ומדינות, לרצוח ולפשוט ידם בגזל ובעושק...".²⁸

המאבק מאחורי הקלעים על 'פרס ביאליק' חושף את העובדה שהחוויה הדתית של קבק והמסקנות שלו ממנה לא התקבלו יפה, וכך אומר קבק: "לא ביותר הייתי בטוח שהפרס יפול בחלקי. סבור הייתי שהשנה יקבל אותו בוודאי מי מן הצעירים. אבל בשום פנים לא יכולתי להעלות על דעתי שימנעו ממני את הפרס על חטא שחטאתי בגיבור הרומן שלי [...] ויעקב רבינוביץ טוען שבמשעול הצר הוא עבירה על מצוות הדת או על הלאומיות".²⁹ מדברים אלה עולה שאף שראוי היה קבק לקבל את הפרס על **כמשעול הצר**, הוא נמנע ממנו מפני שהיו מי שחשבו שעמדתו של קבק עומדת בניגוד ליהדות, הדתית והלאומית.

להרחיב את המשעול

מהנאמר עד כה ניתן להיווכח שהשיח על הברית החדשה בתוך החברה היהודית נוטה להתמלכד בין שתי נקודות מבט דיכוטומיות: יהודית או נוצרית. לא אחת נוטים החוקרים עצמם לאחד משני הקטבים האלה, ולכן נוטים לפרש יצירה ספרותית או דמות היסטורית על פי קווי תיחום אלה.³⁰ הניתוח המוצע כאן מצביע על אופציות נוספות, שאינן בהכרח מצויות באחד משני הקטבים האלה. קריאה דייקנית, השמה לב

לפרטים ואינה ממוסכת בראייה סטריאוטיפית, מאפשרת לגלות רבדים חדשים הן באישיותו של קבק והן ביצירתו.

שמואל ורסס ניסה להתמודד עם סוגיה זו בעזרת הקשר שבין השפעתו של המחקר ההיסטורי בסוגיית ישוע מנצרת לבין הספרות העברית המתחדשת. הוא הבחין כי התובנות הקיימות - או יהודי או נוצרי - החלו להתעמעם ולכן מתערערת גם התפיסה המקובלת של אותה דיכוטומיה בין הברית החדשה ליהדות. לדעת ורסס, סופרים עברים דוגמת קבק, אש והוז, שהקדישו יצירה ספרותית שלמה לדמותו של ישוע, ראו בברית החדשה טריטוריה יהודית ויצרו בכך מרחב חדש הדורש להתאים אליו את כלי המחקר הספרותיים וההיסטוריים. ורסס מניח אפוא, שבספרות העברית העיסוק בישוע אינו לשם חדוות היצירה, ומכאן שניתן לראות ביצירות מסוימות פרדיגמה חדשה ללאומיות יהודית, המבקשת לטשטש את הדיכוטומיה בין הברית החדשה ליהדות. יש להניח שגישה כזאת תגלה מניפה רחבה הרבה יותר של דעות ואמונות, מטרות ומסרים - קשת שלמה של התייחסויות רגשיות ואמונתיות שהיו מכוסות עד כה. הרחבת המשעול שבו הלכו מבקרים וחוקרים בעבר, כפי שמציע מאמר זה, תאפשר הבנה טובה יותר לא רק של יצירות ספרותיות, אלא גם של רעיונות, דעות ואמונות שניסו לצקת תוכן וצידוק לתנועה הציונית שנאבקה על דרכה. ■

מאמר זה מתבסס על פרק מעבודתו של צבי סדן, דוקטורנט באוניברסיטה העברית. עבודתו של סדן עוסקת ב-"הציונות וישוע מנצרת: היבטים חדשים על לאומיות יהודית מודרנית (1897-1945)".

«הערות וביבליוגרפיה בעמ' 53»

גילי א. דנון

עַל קוֹ הַשֶּׁבֶר, נֶאֱחָז
בְּקַרְנֵי בֵּיתִי. מְקַלְטִי,
אֵת אֶתִּי לְמַרְגְּלוֹת מוֹתִי,
נִסְתַּף בְּחַיִּי, אֶלְמוּנִי. הֶרְסִיסִים
שְׁאֵסְפֵת מִתְפַּזְרִים שׁוֹב בְּתוֹכִי,
הוֹעֵם יוֹמִיּוֹמִי. חִדְתִּי. יְמֵי בְּזֻמְן הָזֶה
קְצוּבִים. הֵר גַּעַשׁ בְּטַבּוּרָה שֶׁל עִירִי
מֵאִים לְהִתְפַּנֵּץ שְׁאֵלוֹת עַל
קִיּוּמִי. נֶאֱסַף אֶל זְרוּעוֹתַיךָ
מֵעֵבֶר לְסַפֵּק, יִקְרָתִי,
לְצַדֵּךְ הַשָּׂקָר אֲמַתִּי.

הערות

1. ראה מאמרה של רות קרטון בלום, "המטפחת של ורניקה" (לקראת פרסום).
2. אלמוג, הנקודה היהודית, עמ' 44.
3. עק, ישו הנוצרי, עמ' 156.
4. יוסף חיים ברנר, "רשמי קורא: דניאל שפרנוב", כתבים, כרך ג, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ספריית הפועלים, עמ' 805-802.
5. הלקין, במשעול הצר, עמ' 104. על השימוש במילה נס ליצירתו של קבק ראה גם ר' בנימין, 'נס קבק', מאוניים, שבט-אדר תש"א, עמ' 245-247.
6. הלקין, במשעול הצר, עמ' 104.
7. הלקין, במשעול הצר, עמ' 104.
8. הלקין, במשעול הצר, עמ' 105.
9. כרמון, במשעול (ב), עמ' 217.
10. גינצבורג, במשעול, עמ' 9.
11. לחובר, בספר העברי, עמ' 519.
12. לחובר, בספר העברי, עמ' 520.
13. צהל, במשעול, עמ' 353.
14. קרמר, אמונה ואמנות, עמ' 373.
15. קרמר, קבק, עמ' 102.
16. קבק, למה כתבת, עמ' 1.
17. הציטוט מתוך "שלמה מולכו" אצל הלקין, הגאולה, עמ' 261.
18. קבק לבן-אמתי, 1938.1.24.
19. ראה גיימס, החוויה הדתית, עמ' 146-147.
20. גיימס, החוויה הדתית, עמ' 125.
21. צור, במחיצתו של קבק, עמ' 21.
22. צור, במחיצתו של קבק, עמ' 20.
23. טשרנוביץ, צורד מכתבי משפחה, עמ' 320, 321.
24. טשרנוביץ לקבק, 1937.12.2.
25. קבק לטשרנוביץ, 1937.12.26.
26. קבק לקריב, 1937.9.22.
27. קבק, הקובץ נתיבות, עמ' 197.
28. קבק, במשעול הצר, עמ' 544.
29. קבק לוויסלאבסקי, 1938.1.3.
30. ראה ורסס, ממנדלי עד הזו, עמ' 341.

ביבליוגרפיה

- אלמוג, הנקודה היהודית. שמואל אלמוג, הנקודה היהודית: יהודים בעיני עצמם ובעיני אחרים, ספריית הפועלים, תל אביב תשס"ב.
- בן אור, קבק. אהרון בן אור [א' אורינבסקי], 'מספרי התקופה: א. א. קבק (תרמ"א תשי"ח)', תולדות הספרות העברית החדשה, ג, הוצאת ירעאל, תל אביב 1966, עמ' 159-176.
- ברש, במשעול. ב' פליכס [אשר ברש], 'במשעול הצר', 'מאונים', חשוון-כסליו תרצ"ח (אוק'-נוב' 1937), עמ' 271-272.
- גיימס, החוויה הדתית. ויליאם גיימס, החוויה הדתית לטוגיה, מוסד ביאליק, הדפסה חמישית, תשנ"ד.
- גינצבורג, במשעול. שמעון גינצבורג, 'במשעול הצר', הארץ, ה' כסלו תרצ"ח (12.11.1937), עמ' 9-10.
- גרידן, סולם מעלות. אברהם גרידן, 'סולם מעלות', אברהם קריב (עורך), 'מיתרים ומערכות', א, הוצאת מ. ניומן, ירושלים, ת"א-חיפה תשל"ב, עמ' 111-181.
- הלקין, הגאולה. שמעון האלקין, 'הגאולה בספורי א.א. קבק', 'בצרון', יא-יב, אב-אלול תש"ה (יולי-אוג'), עמ' 270-286.
- הלקין, במשעול הצר. שלי'ה [שמעון הלקין], 'בשדה

הספר: במשעול הצר", 'גליונות', ז-ח, אלול-תשרי, תרצ"ז-תרצ"ח (אוג'-ספט' 1937), עמ' 104-105.

וולפסברג, ציון לנפש חיה. ישעיהו וולפסברג, 'ציון לנפש חיה', 'בצרון', יא-יב, אב-אלול תש"ה (יולי-אוג'), עמ' 261-264.

ורסס, ממנדלי עד הזו. שמואל ורסס, 'על רומן היסטורי של הזו שלא נגמר - ובסביביו', ממנדלי עד הזו, הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשמ"ו, עמ' 362-329.

טשרנוביץ, צורד מכתבי משפחה. רב צעיר, 'צורד מכתבי משפחה של המנוח קבק ז"ל", 'בצרון', יא-יב, אב-אלול תש"ה (יולי-אוג' 1945), עמ' 320-327.

טשרנוביץ לקבק, 1937. חיים טשרנוביץ לקבק, 1937(?)

ארכיון גנוים, תיק 589 מסמך 25/13389.

טשרנוביץ לקבק, 1937.12.2. חיים טשרנוביץ לקבק, ניו יורק, ה' חנוכה תרצ"ח (2.12.1937), ארכיון גנוים, תיק 589 מסמך א-89431.

טשרנוביץ לקבק, 1940.12.19. חיים טשרנוביץ לאברהם ושרה, ניו יורק, י' באדר א' ת"ש (19.2.1940), ארכיון גנוים, תיק 589 מסמך א-20957.

כהן, קבק בגבורתו. ישראל כהן, 'א. א. קבק בגבורתו', תרצ"ז, שער הסופרים, א, הוצאת ועד, תל אביב, תשכ"ב, עמ' 198-204.

כרמון, במשעול (א). משה כרמון, 'במשעול הצר (א)', 'העולם', י"א, 1937.11.18, עמ' 198-199.

כרמון, במשעול (ב). משה כרמון, 'במשעול הצר (ב)', 'העולם', י"ב, 1937.11.25, עמ' 217.

כץ, לתולדות קבק. מרדכי כץ, 'לתולדות אהרון אברהם קבק', 'בצרון', י"א-יב, אב-אלול תש"ה (יולי-אוג' 1945), עמ' 309-312.

כץ, שלום אש. ורדה כץ, 'זהותו היהודית של שלום אש', עבודה סמינריונית, אוניברסיטת חיפה, 1972 (נמצא במוזיאון שלום אש, בת ים).

לחובר, בספר העברי. פישל לחובר, 'בספר העברי', 'כנסת': דברי סופרים לזכר ח. נ. ביאליק, ספר שלישי, תרצ"ח, עמ' 517-521.

עק, ישו הנוצרי. נתן עק, 'סיפור על ישו הנוצרי', 'תחומים', ב-ג, ורשה תרצ"ח, עמ' 154-156.

Hannah Berliner Fischthal, 'Sholem Asch and the Shift in His Reputation: The Nazarenes Culprit or Victim', Ph.D. Thesis, the City University of New York 1994.

צהל, במשעול. א' צהל, 'במשעול הצר', 'הדואר', כ"א, י"א ניסן תרצ"ט (13.3.1939), עמ' 353-354.

צור, במחיצתו של קבק. יעקב צור, 'במחיצתו של קבק', 'דבר', י"ד חשוון תשמ"ד, (21.10.1983), עמ' 20-21.

קבק, במשעול הצר. א"א קבק, במשעול הצר, הוצאת עם עובד, תל אביב תש"ו.

קבק, הקובץ נתיבות. א"א קבק, 'הקובץ "נתיבות": ביקורת' [1914], מסות ודברי ביקורת, הוצאת אגודת 'שלם', ירושלים תשל"ה, עמ' 191-215.

קבק, למה כתבתי. א"א קבק, 'למה כתבתי את ספרי 'במשעול הור'?' [!], 'דבר', מוסף לשבתות ולחגים, כ"ב טבת, תרצ"ט (13.1.1939), עמ' 1-3.

קבק לבן-אמתי, 1938.1.24. קבק לבן-אמתי, בית הכרם, ירושלים, אל לוי בן-אמתי, דגניה ב', כ"ב שבט תרצ"ח, ארכיון גנוים, תיק 309 מסמך 1/26282.

קבק לוויסלאבסקי, 1938.1.3. א"א קבק לוויסלאבסקי, בית הכרם, ירושלים, כ"ח אדר א' תרצ"ח (1.3.1938), ארכיון גנוים, תיק 69 מסמך 8808.

קבק לטשרנוביץ, 1937.12.26. א"א קבק לחיים טשרנוביץ, בית הכרם, ירושלים, כ"ב טבת תרצ"ח (26.12.1937), ארכיון גנוים, תיק 541 מסמך 15/13503.

קבק לליפשיץ, 1938.12.6. א"א קבק [לאריה] ליפשיץ, בית הכרם, ירושלים, י"ג סיוון תרצ"ח (12.6.1938), ארכיון גנוים, תיק 93 מסמך א-21149.

קבק לקריב, 1937.9.22. א"א קבק לאברהם קריב, בית הכרם, ירושלים, י"ז תשרי תרצ"ח (22.9.1937), ארכיון גנוים, תיק 61 מסמך 52/8467.

קלוזנר, קבק הרומאניסטן. יוסף קלוזנר, 'קבק הרומאניסטן', 'מאונים', ל"ז (פ"ז), כ"ו טבת תרצ"א (15.1.1931), ירושלים-תל אביב, עמ' 1-4.

קלוזנר, קבק ובמשעול הצר. יוסף קלוזנר, 'א.א. קבק ובמשעול הצר', 'שלי', 'סדרים', דצמבר 1941, עמ' 409-416.

קלוזנר, ישו הנוצרי. יוסף קלוזנר, ישו הנוצרי: זמנו, חייו ותורתו, הוצאה רביעית, הוצאת א. י. שטיבל, ברלין-תל אביב, ירושלים תרצ"ג.

קרמר, שלום קרמר. "אהרון אברהם קבק: אמונה ואמנות", 'ריאליזם ושבידות - על מספרים עבריים מגנזין עד אפלטון', הוצאת מסדה, תל אביב 1968, עמ' 101-114.

קרמר, אמונה ואמנות. שלום קרמר, 'אמונה ואמנות', אמר, ה' באדר ב', ת"ש (15.3.1940), עמ' 373.

רבינוביץ, בכורי תאנה. יוסף רבינוביץ, 'בכורי תאנה', לייפציג, 1887.

שה-לבן, אברהם קבק. יוסף שה-לבן, אברהם קבק, הוצאת אור-עם, תל אביב תשל"ט.

עיתון 77

זה קורה למי שקורא

חתמו עכשיו על מנוי שנתי לעיתון

שירה וסיפורת מקוריות ומתורגמות...
ביקורת ספרות, תרבות וחברה... מסות... מאמרים...
טורים אישיים -

זה הזמן לחתום עליו ולדעת בדיוק
על מה אתם חותמים

החנה היפה ביוגו